

Андрій Петренко
*старший науковий співробітник Науково-екскурсійного відділу
та сектору методичної роботи МІДЦ*

КНЯЗІВСЬКІ ПОХОВАННЯ У ХРАМОВИХ СПОРУДАХ ЯК ОЧІКУВАННЯ ВІЧНОГО ЖИТТЯ

Культ християнського поховання вказує на очікування життя вічного. У давньоруській архітектурі складаються декілька типів поховальних просторів, але всі вони свідчать про наявність чітко виражених композиційних програм, пов'язаних з ушануванням останків «святих князів».

Культ християнського погребення указывает на ожидание жизни вечной. В древнерусской архитектуре создается несколько типов погребальных пространств, но все они свидетельствуют о наличии четко выраженных композиционных программ, связанных с почитанием останков «святых князей».

Christian tomb worship points out an expectation of eternal life. Several types of burial spaces were developed in Ancient Rus architecture, though all of them show apparent composition programs, linked with a cult of «saint princes» relics.

Для Давньої Русі одним із критеріїв дослідження князівського статусу може стати факт княжої смерті і поховальний обряд: тобто все, що пов'язано з переходом князя-правителя із цього світу в інший. Чому ж саме смерть князів може розкрити загадки статусу влади?

По-перше, поховальний обряд правителів княжого роду – це зовнішнє відображення їхнього соціального статусу та відтворення релігійного усвідомлення. Усе життя давньоруського суспільства з прийняттям хрещення було пройняте духом православного християнства, а для християнина перед Богом усі рівні – і правителі, і простий люд: «Я є воскресіння і життя; хто вірує в Мене, якщо і помре, оживе. І кожен, хто живе і вірує в Мене, не помре повік» (Ін. 11, 25). Християнський світогляд припускає рівність після смерті, а отже, і поховальний обряд для всіх теж має бути єдиним. Але, з іншого боку, правляча верхівка завжди прагне до елітарності, навіть після смерті, бажаючи зберегти свою перевагу і в житті, і на цвинтарі (влаштувати пишні

похорони, багату могилу і т. д.). Етичний стандарт для всіх єдиний, але соціальна, політична, економічна і навіть культурна нерівність накладає свій відбиток. Ця суперечність стандартів християнства та амбіцій еліти і робить поховальну практику вираженням світогляду Київської Русі.

Відомі навіть випадки зловживання соціальним станом з боку заможних членів християнської громади, які буквально «приватизували» мощі святих, несучи їх у свої фамільні гробниці [1, с. 22].

Звичай поховання у «своїх» монастирях, безсумнівно, виникає під впливом Візантії. Джерела свідчать, що до X ст. візантійські імператори були поховані в константинопольській церкві Апостолів. У візантійській хроніці Продовжувача Феофана розповідається, що імператори Михаїл II (820–829), Михаїл III (842–867), Василій I (867–886), Олександр (912–913) і Константин VII (913–959) були поховані в церкві Апостолів, причому в деяких випадках підкреслюється, що вони поховані в «царських гробницях» [9, с. 39, 147].

Згідно з візантійським православним богослов'ям уже після припинення гонінь на християн з IV ст. самовіддане життя прийнято було порівнювати з мучеництвом. Це підтверджує православний чин таїнства Вінчання (близько IX ст.), коли подружжя уподібнюють святим мученикам: «Святії мученицы, иже добре страдавшии и венчавшиися...» [8, с. 73].

Тож не випадково з поширенням християнської свідомості на Русі докорінно змінюється ставлення до смерті й до місця (могили) померлих. Це можна простежити у пам'ятках епіграфіки пізньої античності: з'являється термін «успіння». У своєму «Слові» святий Іоанн Златоуст пояснює це так: «Місце (могила) називається місцем успіння для того, щоб зрозуміти, що померлий, який лежить тут, є не мертвим, а тільки сплячим» [3, с. 309]. Відповідно смерть у давньоболгарській та церковнослов'янській мовах називається «усипальниця», або «успіння». Цей термін широко використовується стосовно шанування дня смерті Богородиці та святих. Так, у Четях мінеях та церковних календарях трапляється лише слово «успіння».

Християнство перетворило смерть із ганебної таємниці на свято. Небіжчика християни ховали в межах міста – на противагу язичникам. Ще візантійський імператор Юліан Відступник говорив, що християни весь світ наповнили мерцями. Він забороняв у місті похоронні процесії, а також ховати покійного в денний час. У Візантії з визнанням християнства державою імператорські закони дедалі більше сприяли шануванню могил праведників. Якщо Феодосій I дозволяв ховати в межах міста, але лише під землею, то вже Юстиніан своїми Новелами дозволяє ховати святих над землею, насамперед у церквах. Остаточоно закріплює поховання над землею лише Лев VI у своїй 532 новелі [4, с. 363].

Звичай поміщати реліквії у фундаменті церковної будівлі пов'язаний з давнім чином освячення храму, він засвідчується правилами Святих Апостолів (III ст.). Сьо-

ме правило II Нікейського Собору (787 р.) вимагає, щоб у кожній церкві були мощі святих мучеників та в будь-якому храмі на престолі мав лежати антимінс із часткою святих мощів. До сьогодні антимінс є головним об'єктом християнського богослужіння, без якого не може бути звершено таїнство Євхаристії [5, с. 416].

Наступним кроком на шляху розвитку культу святих стає практика перепоховань. Наприклад, 351 року з Антіохії до Дафни було перенесено тіло святого Вавіли. Спочатку більшість отців Церкви виступали проти такої практики. Так, святий Григорій Ніський зазначає: «Розкопувати прах від тіла, що розклалося, і пересувати кості – це злочин, що повинен осуджуватися так само суворо, як і блуд» [4, с. 363]. Такої думки дотримувався і святий Іоанн Златоуст: «Що може бути більш нечестивим, ніж наказ: виривайте кості, переносьте трупи! Чи чувана річ – перетягувати мертвих? Чи бачено – переносити тіла?» [4, с. 364].

Світське законодавство забороняло переносити мощі без дозволу імператора: «Нехай ніяке людське тіло не буде перенесено в інше місце без імператорського веління» [5, с. 417]. Такі накази могли стати протидією розоренню могил святих: «Нехай ніхто не розтягує мучеників, нехай ніхто їх не продає», – застерігає закон 381 року [5, с. 417].

Утім, заборона перепоховань не змогла протидіяти розвитку шанування реліквій як у Візантії, так і на Русі. З початку прийняття християнства була поширена давньоруська традиція поховань не тільки ктиторів храмів, але й членів їхніх сімей.

Так, у Давній Русі уже в XI–XII ст. почав формуватися культ «святих», або «блаженних», князів [11, с. 90]. «Блаженим князем» літопис називає князя Володимира (1015 р.) [10, стб. 463], який хрестив Русь, а в 1237 році літописець говорить про «блаженних перших князів» Володимирських [10, стб. 443]. У звістці про смерть князя Андрія Боголюбського автор

літопису, з посиланням на Іоанна Златоуста, підкреслює боговстановленість княжої влади і виділяє, що «земным подобен есть всякому человеку царь, властью же сана яко Бог» і що «князь бо не туне мечь носит, Божий бо слуга есть» [10, стб. 370]. Тут ідеться про «встановленість» влади від Бога [7, с. 4], але ця встановленість надавала руським князям також частину прижиттєвої святості візантійських імператорів і створювала місцеве шанування останків князів. Якщо святі Борис і Гліб при канонізації були вилучені з князівських усипальниць і поміщені в спеціально збудованому соборі-релікварії у Вишгороді, то князі, що упокоїлися у створених ними соборах і монастирських храмах, шанувалися місцево. Проте більш пізня історія дає безліч прикладів перенесення їхніх останків з-під підлоги усипальниць у раки, що стояли нагорі, і подальшого церковного шанування.

Крім того, бажання включити останки родичів у фамільну усипальницю призводило навіть до хрещення кісток і перенесення у храм поховань князів-язичників (1044 р.) [10, стб. 143]. Відомості про смерть і поховання руських князів у літописах інколи супроводжуються панегіриками цілком житійного жанру: у них описуються чесноти померлого князя, а в деяких випадках говориться про чудеса, що сталися при гробі [7, с. 5–6].

Житійний відтінок численних літописних свідчень про смерть князів і відомості про посмертні чудеса прямо вказували на можливість і бажаність церковного прославлення окремих князів. По суті, поховання Рюриковичів можуть розглядатися як поховання потенційних святих (Г.П. Федотов говорить про нестійкість списків святих князів і «недостатню чіткість межі, що відділяє їх від шанованих покійних») [11, с. 107]. Саме тому ці поховання оформлялися відповідно до принципів, що застосовувалися при оформленні реліквій, насамперед при художньому й архітектурному оздобленні мощів святих.

У Софійському соборі Києва 1054 року був похований її засновник – князь Ярослав Мудрий. У 1093 році тут був покладений син Ярослава, князь Всеволод та Ростислав Всеволодович. У 1125 році в Софії був похований ще один син Всеволода, Володимир Мономах, а в 1155 році – князь В'ячеслав Володимирович.

У ранніх храмах Київської Русі, таких як Десятинна церква й Софійські собори Києва та Новгород, князівські поховання здійснювалися в кам'яних саркофагах («раках мармурових»), відкритих для огляду й розміщених в особливих прибудовах, призначених для заупокійних служб. Пізніше князів ховали в «кам'яних трунах» уже під підлогою храму, причому для поховань у «шестистовпних» (чотиристовпних з нартексом) і чотиристовпних храмах найчастіше влаштували в стінах аркосолії, що фіксували місця поховань і були прикрашені відповідними фресковими композиціями. Ці аркосолії розташовувалися вздовж стін храму, але найбільш значущими місцями вважалися південно-західні компартимент основного об'єму та бічні сторони нартекса. Поховання в аркосоліях були добре видні в просторі храму і виділялися і в текстах, де аркосолії називаються «комарами», тобто склепіннями.

Князівська усипальниця спочатку розташовувалася в Десятинній церкві, яка була кафедральним храмом до спорудження Софії за Ярослава Мудрого. У Десятинній церкві був похований 1015 року її зодчий – князь Володимир, а 1021 року – його дружина Анна. Сюди ж князь Володимир переніс тіло своєї бабусі, святої княгині Ольги, що покоїлася в храмі в кам'яній труні з «віконцем» вгорі, через яке можна було «видеть честное тело ея... лежашу телу не разрушешюся».

Русь перейняла візантійське розуміння християнського храму як небесні ворота, які ніби поєднують все небесне та земне. Ми можемо припустити, що більшість храмових поховань відбувалися відповідно до власного заповіту або це була

воля нащадків [12, с. 131]. Однак створення власної усипальниці в головних соборах Русі було важливою церковно-політичною акцією князів, що отримували владу після боротьби [6, с. 142].

Сам культ християнського поховання вказує на очікування життя вічного. У давньоруській архітектурі складаються декілька типів поховальних просторів, але всі вони свідчать про наявність чітко виражених композиційних програм, пов'язаних з ушануванням останків «святих князів». У цілому ряді пам'яток князівські поховання оформляються як поховання святих (окремі прибудови-капели, вбудовані приділи, приділи на хорах, приділи в галереях), що підкреслює архітектурно виражене ставлення до князівських останків як до реліквії. Значну роль в ускладненні композиції багатьох храмів відіграють не лише приділи, але й поховальні галереї, до того ж деякі з них (скажімо, в Успенському соборі у Володимирі) мали додаткові світлові барабани. Форми поховальних пам'яток Давньої Русі мають візантійські прототипи, які багато в чому відновлюються за давньоруськими аналогіями. Але сам характер ушанування місцевих князів і велика кількість пов'язаних із цим ушануванням споруд свідчать про своєрідність ситуації, коли храми зримо, архітектурними засобами перетворюються на релікварії останків князів правлячої династії Рюриковичів. Цю своєрідність шанування десятків і сотень спочилих князів визначало ставлення русичів до

вічного життя, і це відображає культ святого патрона князівського роду.

Наприклад, у XIV–XV ст. формується узагальнений культ героїчного минулого й великих предків, але літописні некрологи, через свою специфіку, не в змозі показати цю тенденцію повною мірою, оскільки культ предків проявляв себе в таких формах, як «ідентифікація» забутих могил, поява написів на гробницях, встановлення регулярних заупокійних служб за «всіма князями руськими», оновлення сімейних некрополів. Усе це не може відобразити некролог, присвячений конкретному померлому.

Таким чином, давньоруське сприйняття людини смертної зумовило свого роду культ святого заступника – патрона. Пам'ять про прадідів-дідів забезпечувала зв'язок поколінь, давала відчуття безкінечності людського існування. «Авторитет княжої особи» – це дзеркало громадської думки. Його приховане протистояння привілеям «титулу» спостерігалось впродовж усієї давньоруської історії. «Програючи» в становому суспільстві «титулу», тим не менше, «особистий авторитет», що несе в собі моральні цінності своєї епохи, відігравав істотну роль у формуванні і вигляду правителя, і державної ідеології. На Русі місцем поховання видатних осіб стали церкви, монастирі та собори, які зростали в головних княжих містах надзвичайно швидко. Кожен член князівських родин вважав за обов'язок побудувати храм, який згодом ставав родинною усипальнею.

Література

1. *Бакалова Е.* Реликвии у истоков культа святых // Восточнохристианские реликвии / ред. А. Лидов. – Москва, 2003. – С. 19–44 с.
2. *Беляев Л.А.* Пространство как реликвия // Восточнохристианские реликвии / ред. А. Лидов. – Москва, 2003. – С. 482–512.
3. *Иоанн Златоуст, свт.* Творение. Т. 3. – Москва, 2004. – 463 с.
4. *Мусин А.* Святые мощи в древней Руси: литургические аспекты истории почитания // Восточнохристианские реликвии / ред. А. Лидов. – Москва, 2003. – С. 363–386.
5. *Никодим (Милаш), епископ.* О правилах Православной Церкви. Толкование. – Т. 1. – Москва, 2001. – 670 с.

6. Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – Київ, 2000. – 196 с.
7. Одесский М.П. Поэтика власти в Древней Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2000. – № 1. – Сентябрь. – С. 4–10.
8. Последование Таинства Венчания. Требник. Ч. 1. – Москва, 1998.
9. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей. – Санкт-Петербург, 1992.
10. Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1926. – Т. 1.
11. Федотов Г.П. Святые Древней Руси. – Москва, 1990.
12. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси. X–XIII вв. – Москва, 1989.